

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Nyíró Zsanna Jozefa

Az iskolai mobilitás hatása a habitusra
A felfelé mobilitás szubjektív tapasztalata első generációs diplomások körében
Magyarországon

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Durst Judit Ph.D.

Budapest, 2022

Szociológia és Társadalompolitika Intézet

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Nyíró Zsanna Jozefa

Az iskolai mobilitás hatása a habitusra
A felfelé mobilitás szubjektív tapasztalata első generációs diplomások körében
Magyarországon

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Durst Judit Ph.D.

© Nyíró Zsanna Jozefa

Tartalomjegyzék

I. Kutatási előzmények és a téma indoklása.....	4
1.1 A téma relevanciája	4
1.2 Elméleti háttér.....	6
1.3 Kutatási kérdések	9
II. A felhasznált módszerek.....	10
III. Az értekezés tudományos eredményei	13
3.1 Eredmények.....	13
3.3 Gyakorlati következtetések.....	18
IV. Főbb hivatkozások	19
V. A témakörrel kapcsolatos saját (ill. társszerzős) publikációk jegyzéke	24

I. Kutatási előzmények és a téma indoklása

1.1 A téma relevanciája

Disszertációm az első generációs diplomások iskolai mobilitással kapcsolatos szubjektív tapasztalatait vizsgálja. A mainstream mobilitási kutatások mellett, amelyek főként kérdőíves vizsgálatokon alapulnak és a mobilitási rátákat vizsgálják, megjelent egy olyan megközelítés is, amely arra fókuszál, hogy hogyan élik meg az emberek a mobilitást (pl. Friedman 2016, Gardner et al. 2018, Li 2015, Mallman 2018, Naudet 2018, Reay, 2002, Reay et al. 2009a). Ez az irányzat, amely a társadalmi mobilitás szubjektív tapasztalatát állítja középpontba egy olyan szociológiához kapcsolódik, amely “elismeri a cselekvők legitim képességét arra, hogy igazolják cselekvéseiket és értelmet adjanak azoknak” (Naudet 2018: 14.) Ez a szemlélet a narráció módjára koncentrált, amelyben a cselekvők diskurzusokat hoznak létre a cselekvéseikről (Naudet 2018).

A társadalmi mobilitás szubjektív tapasztalatával foglalkozó tanulmányok jellemzően a Bourdieu-i elméleti keretre támaszkodnak (ld. pl. Friedman 2016, Mallman 2018, Reay, 2002, Reay et al. 2009). A Bourdieu-i elmélet alkalmazása a társadalmi mobilitás vizsgálatára nem magától értetődő, mivel Bourdieu nem vett részt olyan kutatásokban, amelyek kifejezetten a társadalmi mobilitást elemzik, és gyakran a “reprodukción” és az “öröklés” szociológusának tekintik, aki tagadja a mobilitás jelentőségét. Azonban Bourdieu analitikai és módszertani eszköztára alkalmazható a mobilitás vizsgálatára. Friedman and Savage (2018: 67.) amellel érvel, hogy „Bourdieu érzékenysége az időre és időbeliségre, a felhalmozás iránti érdeklődése, a mobilitás kulturális, szubjektív és strukturális elemeinek tekintetbe vétele, valamint multidimenzióális megközelítésmódja, nagyon termékeny módot kínál a társadalmi mobilitás bemutatására”.

A disszertáció a Bourdieu-i habitus elméletet alkalmazza, amely lehetővé teszi a mobilitás objektív és szubjektív dimenzióinak összekapcsolását, mivel az egyének nem kívülállók a mobilitáshoz képest, tehát a mobilitás nem megtörténik, vagy nem történik meg az emberekkel, hanem „...a mobilitás valójában az emberekben rejlik: akik ezt napi szinten megtapasztalják.” (Friedman – Savage 2018: 76.). A habitus elmélet alkalmazásával megragadhatóak „...azok a módok, ahogy a társadalmi világ inkorporálódik a társadalmi cselekvők fizikai és mentális diszpozícióiba – mondhatjuk az énükbe” (Lawler – Payne 2018: 2-3.) A habitusban benne rejlik a (változó) társadalmi körülményekhez való alkalmazkodás. A

társadalmi valóság „kétszeresen létezik... a dolgokban és az elmékben, a habitusban és a mezőben, az ágenseken kívül és belül" (Bourdieu – Wacquant 2002: 127.).

Lawler és Payne (2018: 2) kiemelik, hogy “ az osztály újabb konceptualizálásai, a Bourdieu-i tőke, kultúra és habitus fogalmak segítségével, új irányokat kínálhatnak a mobilitás kimenetelének vizsgálatára”. Ennek tanulmányozásához a mobilitás kutatásokat szükséges kiterjeszteni részletes, kis-léptékű, kvalitatív vizsgálatokkal, amelyek felfedik a mobilitási pályák, folyamatok és következmények komplexitását, és amelyekben megvan a potenciál a párhuzamos területekkel – mint pl. a társadalmi identitás, gender, életutak, családi kapcsolatok, közösségi dinamikák, foglalkoztatás és migráció – való kapcsolódások létrehozására. A mobilitás személyes narratíváinak vizsgálata az elemzés új szintjét kínálja, amely megmutatja azoknak a társadalmi folyamatoknak a részleteit, komplexitását és változatosságát, amelyek a mobilitási ráták mögött meghúzódnak, valamint segítenek megérteni, hogy különböző társadalmi csoportok hogyan élik meg a társadalmi mobilitást (Lawler – Payne 2018).

A közbeszédben gyakran tekintik a felfelé mobilitást úgy, mint egy egyértelműen progresszív erő és a társadalom célja, ami kétségtelenül előnyös az egyén számára (Friedman 2016, Lawler – Payne 2018, Naudet 2018, Payne 2017). Azonban egy kutatási irány szerint (pl. Abrahams – Ingram 2016, Cole – Omari 2003, Friedman 2016, Hochschild 2003), amely Sorokin disszociatív tézisétől (1959) eredeztethető, a felfelé mobilitás az egyének szintjén bonyolultabb annál, mintsem hogy egyszerűen pozitív jelenségnek tekintsük (Lawler – Payne 2018, Naudet 2018). Ezek a tanulmányok arra hívják fel a figyelmet, hogy a felfelé mobilitás – vagyis egy osztály elhagyása és egy másikhoz való csatlakozás – költségekkel jár a pszichológiai jóllét szempontjából. Néhány szerző (Naudet 2018, Abrahams – Ingram 2016) pedig arra fókuszál, hogy a társadalmi mobilitást megtapasztaló emberek hogyan próbálják csökkenteni a feszültséget a származási és az érkezési csoportjuk között.

Disszertációm azt vizsgálja, hogy milyen körülmények között jár együtt az első generációs diplomások felfelé mobilitása pszichológiai és érzelmi költségekkel – vagyis, okozza a habitus (ideiglenes vagy tartós) destabilizálódását. Továbbá, azt igyekszik feltárni, hogy az első generációs roma diplomások hogyan adnak értelmet a mobilitási pályájuknak. Vagyis, a dolgozatom a felfelé mobilitás szubjektív tapasztalatát vizsgálja és igyekszik feltárni az etnicitás és az osztály interszekciójának hatását. Csupán néhány olyan tanulmány (e.g. Durst – Bereményi 2021, Cole – Omari 2003, Hochschild 2003, Naudet 2018, Reay et al. 2001, Shahroki 2015, 2018) készült, amely stigmatizált kisebbségek felfelé mobilitási tapasztalatát vizsgálja. Továbbá, számos tanulmány mintája főiskolai és egyetemi hallgatókra korlátozódik,

miközben jelen kutatás a felsőoktatás utáni szakaszra koncentrál, ami lehetővé teszi a mobilitás tényleges kimeneteleinek vizsgálatát.

1.2 Elméleti háttér

Az elmúlt évtizedekben egy új megközelítés jelent meg a brit szociológiában, amely a társadalmi mobilitás szubjektív tapasztalatát vizsgálja, és elsősorban Bourdieu munkája által inspirált. Ez az irányzat főként a habitus elméletre támaszkodik, különösen a habitus clivé koncepciójára. E megközelítés első munkáit Reay (1997b), Lawler (1999), Horvat és Antonio (1999), valamint Bland (2004) készítették. Az elmúlt években egyre növekvő számú tanulmány (pl. Reay et al. 2009a, 2009b, Ingram 2011, Abrahams – Ingram 2013, Lee – Kramer 2013, Friedman 2013, 2016, Lehmann 2014, Shahrokni 2015, 2018, 2019, Reay 2015, Naudet 2018,) támaszkodik a Bourdieu-i elméleti keretre a társadalmi mobilitás szubjektív dimenzióinak vizsgálata során. E kutatási irány egyik fontos könyvét, *Bourdieu: The Next Generation. The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology* címmel, a Brit Szociológiai Társaság Bourdieu-vel foglalkozó csoportja hozta létre 2016-ban. A könyv számos fejezete (Burke 2016, Morrin 2016, Ingram – Abrahams 2016) a Bourdieu-i elméletet alkalmazza a társadalmi mobilitás egyéni tapasztalatának vizsgálatára. 2018-ban egy másik könyv, *Social Mobility for the 21st Century* címmel, is megjelent, amely ennek a kutatási iránynak további fontos tanulmányait (Mallman 2018, Gardner et al. 2018, Friedman – Savage 2018) közli. A könyv szerkesztői (Lawler – Payne 2018) amellet érvelnek, hogy a Bourdieu-i tőke, kultúra és habitus fogalom alkalmazása hozzájárulhat a társadalmi mobilitás jobb megértéséhez.

A mobilitás nem központi téma Bourdieu szociológiájában, és általában inkább a „reprodukción” és az „öröklés”, nem pedig a „változás” kutatójának tekintik, ami felveti a kérdést, hogy miért fordulunk a Bourdieu-i habitus koncepcióhoz, amikor a társadalmi mobilitás egyénekre gyakorolt hatását vizsgáljuk. A szociológiai kutatás a foglalkozások (vagyis az osztályok) segítségével konceptualizálja a mobilitást. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja a korábbi adottságokat, amelyek az egyének karrierpályájára hatással vannak, valamint azt, ahogyan ezek a felhalmozott erőforrások olyan kényszerekként működnek, amelyek strukturálják a jelenlegi és jövőbeli cselekvési lehetőségeket. E komplexitás megragadására alkalmas a Bourdieu-i habitus elmélet. Először, a habitus lehetővé teszi a történelem és az időbeliség szerepének alaposabb megértését a társadalmi mobilitás vizsgálata során (Friedman – Savage 2018). A habitus segít annak konceptualizálásában, hogy a mobil

egyének múltja hogyan alakíthatja jelenüket. Bemutatja, hogy a testivé vált "hexis" (pl. akcentus, kiejtés, szókincs, testtartás, ízlés) hogyan viselheti magán a származási osztály lenyomatát. Másodszer, Bourdieu multidimenzionális megközelítése az osztálypozícióhoz kiemeli, hogy az osztálypozíciókat csak az egyén számára elérhető gazdasági, kulturális és társadalmi tőke összegeként lehet teljes mértékben megérteni (Lawler - Payne 2018, Friedman - Savage 2018). Vagyis Friedman és Savage hangsúlyozzák, hogy a mobilitási pályák teljes megértéséhez a származás és az érkezés számos mutatóját figyelembe kell venni. Harmadszor, a habitus fogalma lehetővé teszi a mobilitás objektív struktúráinak és szubjektív dimenzióinak összekapcsolását. (Friedman - Savage 2018).

Bourdieu a habitus fogalmára többféle meghatározást adott, ami hozzájárul a fogalom körüli zűrzavarhoz, a legtöbbet idézett definíció a következő: "A létezés egy különös osztályához kapcsolódó feltételek (conditionnements) habitusokat hoznak létre, diszpozíciók tartós és átvihető rendszereit, strukturált struktúrákat, amelyek képesek arra, hogy strukturáló struktúráként működjenek... (Bourdieu 1980: 88–89, idézi Némedi 2004: 26.) E definíció szerint a habitus a:

- a társadalmi feltételek terméke ("strukturált struktúra"),
- szisztematikus, azaz az emberi viselkedés a habitusnak köszönhetően egységes
- diszpozíciókból áll
- tartós (de nem megváltoztathatatlan)
- az észlelés, a gondolkodás és a cselekvés sémája ("strukturáló struktúra").

Bourdieu a habitusra úgy hivatkozik, mint "játzsmaérzékre", "gyakorlati érzékére": "A habitus olyan fajta gyakorlati érzék, amely arra vonatkozik, hogy mit kell tenni egy adott helyzetben, amit a sportban "játzsmaérzéknek" neveznek, vagyis annak a művészet, hogy a játék jövőjét előre látjuk a játék jelenlegi állapota alapján." (Bourdieu 1998: 25.) Tehát a habitus lehetővé teszi az események előrejelzését és az azokra való tudattalan reagálást. (Bourdieu 1998). A habitus úgy működik, mint a sportolók "játzsmaérzéke": a játékszabályokat a szocializáció során sajátítják el, tudják, mihez kell alkalmazkodniuk, azonban az, hogy mit tesznek egy adott helyzetben, a "játzsmaérzéktől", az improvizációs képességtől függ (Hadas 2001).

A disszertáció a habitus fogalmának lehetséges kiterjesztésére és módosítására is kitér négy kérdés kapcsán. Először, bemutatja a determinizmus vádját. Több szerző (pl. Jenkins 2006; Alexander 1995) kiemeli, hogy Bourdieu a habitus fogalmának bevezetésével nem tudta áthidalni az objektivizmus és a szubjektivizmus közötti dichotómiát. A kritikusok szerint a habitus fogalma determinisztikus és redukcionista, mivel Bourdieu mindig arra a következtetésre jut, hogy az egyéneket a társadalmi struktúrák korlátozzák, és a társadalmi

élet minden aspektusát a gazdasági struktúrára redukálja (Fuchs, 2003; Fáber, 2018). Számos szerző (pl. Fuchs 2003; Hilgers 2009; Fáber 2018) azonban azon az állásponton van, hogy Bourdieu koncepciója nem tekinthető determinisztikusnak.

Másodszor, bár Bourdieu nem alkalmazza a habitus fogalmát a rasszbeli és etnikai hátrányok elemzésére, több szerző (pl. Reay 2004, Bonilla-Silva et al. 2007, Sallaz 2010) meglátása szerint a habitust (az osztályhelyzet mellett) a rasszbeli különbségek is befolyásolják. Ezért a rassz, etnikum dimenziójának beemelésével bővítik a Bourdieu-i koncepciót.

Harmadszor, a disszertáció bemutatja a habitus egységességével és koherenciájával kapcsolatos kérdéseket, amely a szakirodalomban ellentmondásos téma. Silva (2016) szerint Bourdieu korai meghatározása egységesnek írta le a habitust, míg később azt feltételezte, hogy a habitus lehet fragmentált. Hadas (2019) hasonlóképpen rámutat, hogy Bourdieu kései önreflexív munkái bevezetik (1) a habitus átstrukturálásának lehetőségét, (2) az elsődleges és másodlagos habitus fogalmát, valamint (3) a habitus fragmentáltságát (habitus clivé).

Negyedszer a disszertáció a habitus reflexivitásával és tudatosságával is foglalkozik, valamint vizsgálja a habitus és az identitás fogalma közötti lehetséges kapcsolatot. A habitus fogalmával kapcsolatban alapvető kérdés annak reflexivitása. A reflexivitas az ágencia központi jellemzője, az, hogy a habitus mennyire tekinthető reflexívnek, összefügg annak változékonyságával és a szándékos változtatás lehetőségével.

A disszertáció a Bourdieu-i habitus fogalom kibővített és módosított konceptualizálásával dolgozik annak érdekében, hogy alkalmazhatóvá tegye a felfelé irányuló mobilitás szubjektív tapasztalatainak tanulmányozására. Az alkalmazott definíció szerint a habitus a társadalmi feltételek terméke (egy "strukturált struktúra"), az észlelés, a gondolkodás és a cselekvés sémája (egy "strukturáló struktúra"). Diszpozíciókból áll össze. Egyetértek azokkal az értelmezésekkel, amelyek azt állítják, hogy a habitus fokozatosan változhat. A Bourdieu-i koncepcióval ellentétben feltételezem, hogy a habitus nem csak az osztálypozíción alapul, hanem etnikai és nemi különbségek is befolyásolják. A habitus egységességét és koherenciáját illetően azon szerzőkkel értek egyet, akik a diszpozíciók pluralitása mellett érvelnek, és úgy vélik, hogy a habitus ambivalens és ellentmondásos diszpozíciókból is állhat. Bourdieu-vel szemben ez a tanulmány azt feltételezi, hogy a habitusnak kognitív aspektusai is vannak, vagyis hibridizálja a habitus és a reflexivitas fogalmát. A tanulmány a habitus egy újabb konceptualizációját is alkalmazza, amely a habitust úgy határozza meg, mint az egyén "saját (és mások) helyének és szerepének érzékelését a világban" (Hillier - Rooksby 2002: 21).

1.3 Kutatási kérdések

A dolgozat célja, hogy elemezze a magyarországi roma és nem roma első generációs diplomások mobilitásának szubjektív tapasztalatait.

Bourdieu kiemeli (1990, 2000), hogy a nagyléptékű társadalmi változások és a (nagy terjedelmű) társadalmi mobilitás a habitus diszlokációját okozhatja, azaz a habitus és a mező között össze nem illés alakulhat ki. Ez azt jelenti, hogy a diszpozíciók nem alkalmazkodnak a mezőhöz, mert a korábbi mező feltételeihez igazodnak. Ez az egyének kettős elszigetelődéséhez vezethet mind a származási közösségük, mind az elért társadalmi csoportjuk tekintetében. Bourdieu szerint a mező és a habitus közötti össze nem illés egy fájdalmasan töredezett ént, a habitus *clivé*-t hozhatja létre. Bourdieu azonban nem részletezi, hogy pontosan milyen körülmények vezethetnek a habitus *clivé*-hez. Friedman (2016) szerint a habitus átalakulása a személy *mobilitási pályájától* függ. A mobilitási pálya "...a felfelé irányuló mobilitás terjedelmére, de a társadalmi térben való mozgás sebességére és irányára is utal, valamint az egyén osztályának, nemének és etnikumának sajátos kombinációjára". (Friedman 2016: 144.) Ezért az első kutatási kérdésem a következő:

Milyen feltételek mellett destabilizálódik az első generációs diplomások habitusa a felfelé irányuló mobilitás következtében?

Mint említettük, a társadalmi osztályok közötti mozgás a habitus kibillenéséhez (diszlokációjához) vezethet, amikor az egyén úgy érzi, hogy nem "illik" sem az eredeti, sem az új közegéhez. Abrahams és Ingram (2016) kiemelik, hogy a habitus kibillenése nem csak habitus *clivé*-hez vezethet, hanem az egymáshoz nem illő struktúrák összehozásának egyéb módjai is lehetségesek. A szerzők létrehoztak egy tipológiát arról, hogy a habitus és a két egymással ellentétes mező között milyen kapcsolat típusok lehetségesek: elhagyott habitus, újra megerősített habitus, destabilizált habitus és kibékített habitus. Kutatásom középpontjában a kibékített habitus áll, tehát, amikor a felfelé személy képes összehangolni a különböző diszpozícióit és így képes mindkét világban sikeresen navigálni. Hasonlóképpen, Naudet (2018) azt állítja, hogy a feszültség azért keletkezik, mert az egyén ingadozik a származási csoport iránti lojalitás és az új csoporthoz való – szükséges – akkulturáció között. A szerző kiemeli, hogy ezt a feszültséget azzal lehet feloldani, ha sikerül a mobilitási pályának értelmet adni a narratívában. Vagyis a felfelé mobil egyének egy koherens én-narratíva kialakításával képesek lehetnek mindkét mezőben navigálni, és mindkét struktúrához alkalmazkodni a köztük lévő ellentmondás ellenére. Ezért a második kutatási kérdésem a következő:

Hogyan adnak értelmet a Roma interjúalanyok a mobilitási pályájuknak a narratíváik szerint? Másként megfogalmazva, hogyan egyeztethető össze a két társadalmi kontextus azok számára, akik mindkét világban képesek egyszerre navigálni?

II. A felhasznált módszerek

A disszertáció empirikus bázisát két kutatás adja. Az első projekt 2011 és 2015 között zajlott, amikor 65 magasan kvalifikált roma és nem roma nővel készítettünk félig strukturált életútinterjúkat. Olyan roma interjúalanyokat választottunk, akik főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkeznek. Azokat az interjúalanyokat tekintettük romának, akik magukat romaként azonosították. A nem roma interjúalanyok a családjukban első generációs diplomások voltak. A projekt hólabda mintavétellel készült. A második projekt, *A társadalmi mobilitás és etnicitás: Az iskolai sikeresség útjai, kimenetei és rejtett költségei* című projekt szintén életútinterjúkat használt, amelyeket első generációs diplomásokkal készítettünk a 2018 és 2021 közötti időszakban. A vizsgálat keretében 166 db interjú készült többségi (nem roma) és kisebbségi (roma) interjúalanyokkal. Ez a kutatás is azokat tekintette romának, akik magukat romaként azonosították. A kutatás több csatornát használt a résztvevők toborzására: egyrészt a hólabda mintavételi módszert alkalmazott kilenc interjúztató, másrészt pedig toboroztunk interjúalanyokat közösségi médiás hirdetések és egy online kérdőív segítségével. A nagyszámú interjúztató, akik külön kapcsolathálózatokban alkalmazták a hólabda módszert, illetve az egyéb rekrutálási technikák alkalmazása lehetővé tette, hogy a kutatási interjúalanyai ne kizárólag hálózathálózatokból kerüljenek ki.

A disszertáció 5.1.-es fejezete az *A minta* elemzésén alapszik, míg a többi fejezet két kutatási projekt almintájából tevődik össze (*B minta*). A *B mintához* kizárólag olyan interjúalanyokat választottam, akik románok és első generációs diplomások.

A minta (176 interjúalany): A megkérdezettek életkora 23 és 67 év között mozgott. A megkérdezettek közül 114 fő nő és 62 fő férfi volt. 63 fő nem roma, 113 fő pedig roma volt. A mintában városi és vidéki válaszadók egyaránt szerepeltek. (Ez a minta 12 interjút tartalmaz az első projektből és 164 interjút a második projektből).

B minta (48 interjúalany): a megkérdezettek életkora 25 és 62 év között volt. A megkérdezettek közül 38 fő nő és 10 fő férfi volt, mindannyian románok. A mintában városi és vidéki résztvevők egyaránt szerepeltek. Ebben az almintában kizárólag olyan interjúalanyokat választottam, akik a kibékített habitus típusába sorolhatóak. (Ez a minta 11 interjút tartalmaz az első projektből és 37 interjút a második projektből).

Mivel a kutatás a felfelé irányuló mobilitás szubjektív tapasztalatait elemzi, ezért megfelelőnek tűnt a kvalitatív interjú alkalmazása. Mivel ez a módszer akkor hasznos, ha "...az emberek tapasztalatai, viselkedése és értelmezései érdekelnek bennünket, valamint az, hogy hogyan és miért élnek meg, és értik meg egy adott módon a társadalmi világot" (Matthews

- Ross 2010: 221.). Az interjú információkat nyújt "az interjúbeszélgetés tartalma mellett arról is, hogy a résztvevők hogyan fejezik ki magukat - milyen szavakat használnak". (Matthews - Ross 2010: 222.) Bourdieu szintjén támogatja az interjúk használatát: "a "legszemélyesebb" nehézségekről, a látszólag legszigorúbban szubjektív feszültségekről és ellentmondásokról, szóló elbeszélések gyakran a társadalmi világ legmélyebb struktúráit és azok ellentmondásait artikulálják" (Bourdieu 1999: 511.).

Az interjúk első fele egy narratív interjú (Rosenthal 2003, Wengraf 2006, Burke 2014) volt, amikor arra a kértük a válaszadókat, hogy mesélik el az élettörténetüket. Az interjúk második része egy félig strukturált interjú volt (Schmidt 2004), amikor az interjú vezérfonal azon kérdéseit tettük fel az interjúalanyoknak, amelyekre a narratív rész során nem tértek ki. Ez a vegyes módszer lehetővé tette számunkra, hogy kihasználjuk a narratív interjúk módszer előnyeit, ugyanakkor minden olyan témát lefedjünk, amely a kutatásunk szempontjából releváns. Az utóbbi rész a következő főbb témakörökre terjedt ki: családi háttér, iskolai végzettség, karrierút, intim kapcsolatok és gyermekek, családi kapcsolatok és barátok, önjellemzés (identitás), elégedettség és siker.

Costa et al. (2019) szerint az egyének szubjektív pályájának nyomon követése - például biográfiai interjúk segítségével - megfelelő kutatási technika a habitus "megragadására". A biográfiai interjú lehetővé teszi, hogy tanulmányozzuk az egyének "játszmaérzékét". A módszer longitudinális aspektusa lehetővé teszi a kutató számára, hogy az attitűdök és gyakorlatok ismétlődését keresse, vagyis empirikusan megragadja a habitust, ahogyan Bourdieu (1987) ajánlotta. Lehetőséget biztosít továbbá a megkérdezettek élettörténetének különböző szakaszainak összehasonlítására. Mallman (2018: 28.) is egyetért azzal, hogy az élettörténeti és narratív módszerek „...lehetővé teszik a habitus működésének legalább részleges megértését az emberek életútjaiban, attitűdjeiben, értékeiben és véleményeiben, (...), valamint a narratívákban, amelyeket a kutatás pillanatában konstruálnak."

Az interjúk anyag elemzéséhez egy kódkönyvet készítettünk, amely a deduktív és az induktív kategóriaalkotási formára is támaszkodott. Vagyis a kódkönyvet az elméleti kérdéseink és az interjú vezérfonal alapján alakítottuk ki, de néhány további kategóriát is létrehoztunk az interjúk empirikus anyaga alapján (Mayring 2004). A kódkönyv első változatát én készítettem, majd az OTKA kutatási csapatunk megvitatta, ez után ismét módosítottam, majd ezt a folyamatot megismételtük. A következő lépés a próbakódolás volt, amikor minden csapattag két interjú átíratát kódolta, majd újabb csapatmegbeszélés következett a

kódkönyvről, végül ismét módosítottam azt. Hierarchikus kódszerkezetet használtunk: 26 szuperkód (fő kategória), amely kódcsaládokból áll (második szintű kategória), amelyek kódokból állnak (harmadik szintű kategória). E disszertáció céljainak megvalósításához néhány új kódot adtam hozzá a kódkönyvhöz. A következő lépésben az összes interjút a kvalitatív adatelemző és kutatási szoftver, az ATLAS.ti 8 segítségével kódoltuk. Az "A" almintá interjút az OTKA kutatási csapatunk, a "B" almintá interjút én kódoltam. Ez a szoftver lehetővé tette, hogy ezt a nagyszámú interjút elemezzük, és a kódjaink szerint összehasonlítsuk az interjúalanyaink alcsoportjait.

A habitus meghatározása az empirikus kutatás számára kihívást jelent, ahogyan Swartz megfogalmazza: "ez a nagyon vonzó fogalmi sokoldalúság néha nem teszi egyértelművé, hogy mit is jelöl a fogalom empirikusan" (Swartz 1997: 109). Az interjúkban háromféleképpen ragadja meg a habitust a dolgozat.

Először, a gyakorlatok a habitus struktúrájának bizonyítékául szolgálnak, mivel a habitus gyakorlatokat hoz létre. Ha tehát a gyakorlatokat tanulmányozzuk, akkor feltárhatjuk a habitus mögöttes strukturáló elveit (Maton 2008). „Empirikusan azonban nem a habitust »látjuk«, hanem a habitus hatásait azokban a gyakorlatokban és vélekedésekben, amelyeket a habitus hoz létre". (Maton 2008: 62.). Vagyis a gyakorlatok alapján következtethetünk a habitusra.

Másodszor, a habitus definiálható úgy, mint „a saját (és mások) helyének és szerepének érzete" a világban (...) A habitus egy testiesült, valamint kognitív helyérzet. (Hillier - Rooksby 2002: 21) Egy társadalmi pozíció "otthonossá tételével", vagyis egy társadalmi pozíció megszerzésével és internalizálásával hozható összefüggésbe (Németh 2020). Ebbe a meghatározásba azt is beleérthetjük, amikor valaki nem találja a helyét vagy a szerepét egy adott társadalmi kontextusban. Tehát a habitus akkor azonosítható, ha reflektált, mert az egyén úgy érzi, hogy:

- nem illik az új mezőjébe (Nowicka 2015),
- illik egy mezőbe (Nowicka 2015),
- nem illik többé már a régi mezőjébe
- problémás, hogy egyszerre beleilljen a régi és az új mezőbe
- az új és a régi mező szabályai egymással ellentmondásban vagy konfliktusban vannak

Amikor az egyén habitusa alkalmazkodott a mezőhöz, rendelkezik „játszmaérzéssel” az adott mezőben, akkor a habitusa nem reflexív, az illető olyan, mint „a hal a vízben” (Bourdieu, 1977). Azonban a habitus reflexívvé válik, amikor valaki egy új mezőbe lép, amelynek a szabályai ismeretlenek számára. Bourdieu fizikai és társadalmi „ügyetlenségről” ír az új társadalmi kontextusba lépés kapcsán, és arról, hogy az egyéneknek meg kell tanulniuk „beilleszkedni” az ügyetlenség tudatosításával. Ezért akkor ragadhatjuk meg a habitust, amikor az interjúalanyok úgy érzik, hogy nem illenek egy adott társadalmi közeghez, nem értik a „játékszabályokat”, vagy a gyakorlataik anakronisztikusnak tűnnek. Akkor is azonosíthatjuk a habitust, amikor az interjúalanyok olyan helyzetekről mesélnek, amelyekben jól érzik magukat, úgy vélik, hogy jól illenek az adott társadalmi kontextushoz (Nowicka 2015) A habitus továbbá akkor is megragadható, amikor az interjúalanyok arról beszélnek, hogy az új miliőjükhöz való alkalmazkodás miatt már nem illeszkednek a régi környezetükhöz, amikor úgy érzik, hogy az egyszerre két ellentmondásos világhoz való tartozás feszültségekhez vezet, és amikor úgy találják, hogy a két kontextus ütközik egymással. Ezek az esetek nagyobb reflexivitáshoz is vezethetnek.

Harmadszor, a habitus fogalma kibővíthető kognitív aspektusokkal, vagyis az identitás szempontjaival. Így ez a tanulmány olyan habitus fogalmat használ, amely az identitásra való utalásokat is magában foglalja.

III. Az értekezés tudományos eredményei

3.1 Eredmények

A dolgozat célja, hogy elemezze a magyarországi roma és nem roma első generációs diplomások mobilitásának szubjektív tapasztalatait. A disszertáció elméleti célja, hogy eredményeink alapján javaslatokat tegyünk a Bourdieu-féle habitus koncepció módosítására és bővítésére annak érdekében, hogy a fogalmat az empirikus kutatások számára használhatóbbá tegyük.

Két kutatási kérdést fogalmaztam meg. Először azt vizsgálja a kutatásom, hogy milyen feltételek mellett valószínűsíthető, hogy a felfelé irányuló mobilitás hatására destabilizálódik a habitus. Másodszor azt vizsgálja, hogy a felfelé mobil roma diplomások hogyan adnak értelmet a mobilitási pályájuknak. Azaz, hogyan tudják összeegyeztetni a származási csoportjuk és az elért társadalmi csoportjuk közötti feszültségeket.

Az első kutatási kérdéshez kapcsolódóan a dolgozat azt állapította meg, hogy a felfelé irányuló mobilitás nem feltétlenül vezet a habitus diszlokációjához. A mobilitási pálya

bizonyos jellemzői valószínűbbé teszik a habitus *clivé* átmeneti vagy tartós kialakulását. A társadalmi mobilitás szubjektív megélését befolyásolja a társadalmi mobilitás terjedelme, a társadalmi térben való mozgás sebessége és iránya, a személy etnikai hovatartozása, a földrajzi mobilitás terjedelme, valamint a származási család és a felfelé törekvő egyén aspirációs tőkéje. A mobilitási tapasztalat szempontjából e tényezők interszekciója a meghatározó, és néhány egyéni tényező (pl. személyiség, véletlenek, mint például életrajzi események) is fontos szerepet játszik. Az eredmények szerint azok a megkérdezettek, akik a roma kisebbséghez tartoznak, nagyobb valószínűséggel tapasztalják a habitus *clivé*-t, mint a vizsgálat többségi résztvevői. Vagyis a stigmatizált kisebbségi csoporthoz való tartozás jelentős hatással van a felfelé irányuló mobilitás szubjektív megélésére.

A második kutatási kérdés azt tárta fel, hogy a felfelé mobil roma interjúalanyok hogyan adnak értelmet a mobilitási pályájuknak, hogyan tudják összeegyeztetni a múltjuk (származási csoportjuk) és a jelenük (elért társadalmi pozíciójuk) közötti ellentétet. Vagyis a dolgozatnak ez a része csak azoknak a roma interjúalanyoknak a narratíváira összpontosít, akik kibékítették a habitusukat. Azért fókuszálok ezekre a narratívákra, mert ezek elemzése lehetővé teszi az osztály és az etnikai hovatartozás egymást keresztező hatásainak vizsgálatát az egyének társadalmi térben való mozgásának formálásában. Ezen túlmenően ezeknek az elbeszéléseknek az elemzése lehetővé teszi, hogy fontos javaslatokat fogalmazzunk meg a Bourdieu-i habitus fogalom módosítására és kiterjesztésére. Azt találtam, hogy jellemzően azok az interjúalanyok tudták összeegyeztetni a két világot, akik képesek voltak stabil és pozitív roma identitást kialakítani. A társadalmi térben való mozgás gyakran a roma identitás rekonstrukciójával és újradefiniálásával jár (Durst - Bereményi 2021). A narratívák szerint a roma identitás újradefiniálása azért vált szükségessé, mert sok interjúalany tapasztalta az identitását érő külső fenyegetést a romákkal szembeni előítéletek és diszkrimináció formájában, és így sok interjúalanyuk meg kellett küzdenie saját érzéseivel (pl. szégyenérzet, kisebbségi komplexus) is a romasággal kapcsolatban vagy a romákkal kapcsolatos saját sztereotípiáival. Az interjúalanyok egy része képes volt egyedül kialakítani egy stabil roma identitást, míg a legtöbb megkérdezett elbeszélése szerint ebben fontos szerepet játszott valamilyen etnikai támogató csoport (pl. Romaversitas) vagy etnikai oktatási intézmény, illetve képzés (pl. Gandhi Gimnázium és Kollégium, romológia szak).

A kibékített habitussal rendelkező interjúalanyok diskurzusainak legszembetűnőbb jellemzője a származási csoportjuk iránti erős elkötelezettség (míg az új csoporthoz való akkulturáció kevésbé hangsúlyos téma). Ennek a kötődésnek a leggyakoribb megnyilvánulása

interjúalanyaink munkájával kapcsolatos: sokan közülük a romák megsegítésén dolgoznak. A narratívák szerint a felfelé irányuló mobilitási folyamat értelme a romák helyzetének segítése. Másként megfogalmazva, az új pozíció és az ahhoz vezető küzdelmes út értelme a segítségnyújtás. A romák támogatásával lehetséges a múltjuk és jelenük közötti ellentétet kibékíteni. Vagyis a két világot a habitusukban azáltal békítik ki, hogy olyan pozíciót találnak, amely összeköti a két társadalmi kontextust.

A Bourdieu-i habitus koncepció alkalmazásával lehetővé vált a társadalmi mobilitás objektív és szubjektív aspektusainak összekapcsolása, azaz annak bemutatása, hogy a különböző társadalmi kontextusok közötti mozgás hogyan befolyásolja a válaszadóink cselekvéseit, nevezetesen a pályaválasztást. Másként megfogalmazva, ez a koncepció lehetővé tette annak bemutatását, hogy társadalmi világaik hogyan épülnek be diszpozícióikba és cselekedeteikbe, hogyan vezet a társadalmi mobilitás a „roma közösség” segítésének választásához.

3.2 Elméleti következtetések

Ez a fejezet azt tárgyalja, hogy a kutatás empirikus eredményei milyen következményekkel járnak a habitus fogalmát illetően.

Először, Bourdieu (2016) szerint a habitus az új tapasztalatok és az oktatás hatására változhat, azonban csak korlátozott mértékben, mivel a korai tapasztalatoknak különös jelentősége van. Továbbá, ez jellemzően nem jár az elsődleges diszpozíciók alapvető megváltozásával (Swartz, 1997). Ezzel szemben eredményeink azt mutatják, hogy a másodlagos habitus az elsődleges habitushoz képest jelentősen megváltozhat. Ezt jelzi, hogy számos interjúalany elbeszélése szól arról a folyamatról, amely a habitus diszlokációjának megélésével kezdődik - amikor az elsődleges habitus nem „illeszkedett” az új társadalmi kontextushoz -, és az új hely és szerep (azaz az új habitus) megtalálásával fejeződik be, tehát a habitusuk a mobilitási pálya során módosult. Ezért az eredmények arra utalnak, hogy a Bourdieu-i habitus fogalmat ki kell terjeszteni oly módon, hogy az a habitus jelentősebb változását is el tudja fogadni.

Másodszor, az eredmények azt mutatják, hogy az etnikai hovatartozás nagy hatással van az egyén habitusára. A stigmatizált kisebbségi csoporthoz való tartozás jelentős befolyással van a felfelé irányuló mobilitás szubjektív megélésére. A roma interjúalanyaink elbeszélései sokkal gyakrabban említették a habitus diszlokációját, mint a többségi társadalomhoz tartozó interjúalanyok. Továbbá, az etnikai hovatartozás szerepe nagyon hangsúlyos interjúalanyaink diskurzusaiban és a habitus újratárgyalásában a mobilitási útjuk során, míg az osztályok közötti mozgás és annak hatása a habitusra ritkábban szerepel a narratívákban. Így egyetértünk Reay (2004) állításával, aki szerint a habitust ki kellene terjeszteni az etnikai különbségekre is. Továbbá az osztály és az etnikum interszekcionális hatását is be kellene vonni.

Harmadszor, eredményeink alátámasztják Lahire (2003) és Hadas (2019) állítását, miszerint az egyének heterogén vagy akár egymásnak ellentmondó sémákkal és diszpozíciókkal is rendelkezhetnek a különböző szocializációs folyamatok következtében. Az eredmények szerint a diszpozíciók pluralitása - vagyis az egymásnak ellentmondó diszpozíciók - jellemzően csak átmeneti dezintegrációt okoznak az egyének identitásában, mert általában megtalálják a módját annak, hogy az ellentmondó diszpozíciókat kibékítsék, és így újra elérjék az integrációt. Az interjúalanyaink közül sokan úgy tudták összeegyeztetni származási hátterüket és az elért társadalmi csoportjukat, hogy hidat teremtettek közöttük; azaz új helyzetükből kiindulva segítették a származási hátterük közösségéhez tartozó embereket. Következésképpen a habitus fogalmat úgy kell módosítani, hogy elfogadjuk, hogy az

egyénnek különböző (akár egymásnak ellentmondó) diszpozíciói is lehetnek. A kibékített habitus lehetősége a plurális (és egymásnak ellentmondó) diszpozíciókkal rendelkező habitusra példa.

Negyedszer az állapítható meg, hogy interjúalanyaink erősen reflektálnak a habitusukra, amikor belépnek az új társadalmi kontextusukba, és amikor az elsődleges habitusuk és az új társadalmi miliőjük között eltérést megtapasztalják (Bourdieu 1990). A társadalmi térben való mozgás eredményeként nem csak azt ismerik fel, hogy mi az újdonság az új társadalmi kontextusban, hanem egy új szemüvegen keresztül kezdik el nézni azt a világot is, ahonnan érkeztek (Abrahams - Ingram 2013). Míg Abrahams és Ingram (2013) a munkásosztályból a középosztályba való átlépésre hívja fel a figyelmet, én szeretném kiemelni, hogy ez a fokozott reflexivitás az etnikum szempontjából is megjelenik, mivel az interjúalanyok közül sokan újradefiniálták a roma identitásukat a mobilitási pályájuk során. Ez a fokozott reflexivitás azt vonja maga után, hogy a habitus fogalma hasznosabbá válik, ha olyan kognitív elemeket is magában foglal, mint az identitás (Reay 2004).

Összefoglalva, disszertációm olyan empirikus bizonyítékokkal szolgál, amelyek több szempontból is alátámasztják a Bourdieu-i habitus koncepció kiterjesztésének és módosításának szükségességét. Először, ez a kutatás azt állítja, hogy a habitus jelentősebb átalakulása lehetséges, mint ahogy azt Bourdieu feltételezi. Másodszor, a habitus nem csak az osztálypozíción alapul, hanem az etnikai különbségek is hatással vannak rá. Harmadszor, a habitus több különböző diszpozícióból állhat (akár ambivalens és ellentmondásos diszpozíciókból is). Negyedszer, a habitusnak kognitív aspektusai is vannak, vagyis a habitus és a reflexivitás fogalmának hibridizálása ajánlott.

3.3 Gyakorlati következtetések

Az interjúalanyok egyéni választásán kívül, amely sajátos társadalmi helyzetükkel függ össze, más tényezők is szerepet játszottak abban, hogy sok interjúalanyunk a „romaügy” területén kezdett el dolgozni. Interjúalanyaink elbeszélései alapján ezek az okok a romákkal szembeni diszkrimináció a magyar munkaerőpiacon, az a külső hatás, amely a roma hallgatókat a társadalomtudományi, szociális munka és más segítő szakmák egyetemi és főiskolai szintű képzéseire irányítja, a speciális kapcsolathálózatuk, a gyakornoki és foglalkoztatási programok, valamint a tokenizmus. Ezek a tényezők eredményezték interjúalanyaink szegmentálódását a munkaerőpiacon (lásd: Durst et al. 2016, Nyíró - Durst 2018). Egyrészt azok a munkakörök, amelyek a „romaügyhöz” kapcsolódnak, gyakran mentálisan és érzelmileg megterhelőek, és jelentős egyéni erőfeszítést igényelnek (Collins 1983). Másrészt ezek a pozíciók általában az állami vagy nonprofit szektorhoz kötődnek, gyakran csak határozott idejű szerződéssel járnak, és így nem kínálnak karrierlehetőséget. Ráadásul ezek az ágazatok általában alacsonyabb béreket kínálnak, mint a magánszektor (lásd: Nyíró - Durst 2018).

Annak ellenére, hogy ez a karrierút számos interjúalanyunk elbeszélése szerint szabad választás, sokan közülük hangsúlyozzák, hogy több lehetőséget kellene teremteni azok számára, akik a „romaügy” világán kívül szeretnének munkát találni (lásd: Nyíró - Durst 2018). Ezt a célt akkor lehetne elérni, ha a fent említett külső tényezők (pl. diszkrimináció) hatását sikerülne csökkenteni.

IV. Főbb hivatkozások

- Abrahams, J. – Ingram, N. (2013): The chameleon habitus: Exploring local students' negotiations of multiple fields. *Sociological Research Online*. 18 (4): 213-226.
- Abrahams, J. – Ingram, N. (2016): Stepping outside of oneself: how a cleft-habitus can lead to greater reflexivity through occupying 'the third space'. In: Thatcher, J. – Ingram, N. – Burke, C. – Abrahams, J. (eds.) *Bourdieu: The Next Generation: The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology*, 168-184.
- Adams, M. (2006): Hybridizing habitus and reflexivity: towards an understanding of contemporary identity? *Sociology*. 40 (3): 511-528.
- Alexander, J. C. (1995): *Fin de siècle social theory: Relativism, reduction, and the problem of reason*. London and New York: Verso.
- Archer, M. S. (2007): *Making our way through the world: Human reflexivity and social mobility*. Cambridge University Press.
- Asimaki, A. – Koustourakis, G. (2014): Habitus: An attempt at a thorough analysis of a controversial concept in Pierre Bourdieu's theory of practice. *Social Sciences*. 3 (4): 121-131.
- Bhabha, H. K. (2012). *The location of culture*. Routledge
- Bland, D. (2004): A change of habitus: Working-class students and educational success. In: *Social Change in the 21st Century, 2004 Conference Proceedings* (pp. 1-11). Centre for Social Change Research, Queensland University of Technology.
- Bonilla-Silva, E. (2003): *Racism without racists: Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*. Lanham, MD: Rowfield and Littleman.
- Bonilla-Silva, E. – Goar, C., – Embrick, D. G. (2006): When whites flock together: The social psychology of white habitus. *Critical Sociology*. 32 (2-3): 229-253.
- Boros, J. – Bogdán, P. – Durst, J. (2021): Accumulating Roma cultural capital: First-in-family graduates and the role of educational talent support programs in Hungary in mitigating the price of social mobility. *Kézirat*.
- Bottero, W. (2010): 'Intersubjectivity and Bourdieusian approaches to "identity"', *Cultural Sociology*. 4 (1): 3-22.
- Bourdieu, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, J. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. 241-258. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1987): The Biographical Illumination. *Working Papers and Proceedings of the Centre for Psychosocial Studies*. 14. 1-7.
- Bourdieu, P. (1989): Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*. 7: 14–25.
- Bourdieu, P. (1990): *The logic of practice*. Stanford University Press
- Bourdieu, P. (1996): *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Harvard university press.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical reason: On the theory of action*. Stanford University Press.
- Bourdieu et al. (1999): *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2005): *Science of Science and Reflexivity*. Polity.
- Bourdieu, P. (2007). *Sketch for a self-analysis*. University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2013): *Outline of a Theory of Practice* (No. 16). Cambridge university press.
- Bourdieu, P. (2016): Habitus. In: Hillier, J, Rooksby, E (eds.) *Habitus: A Sense of Place*. 27–34. Burlington, VT: Ashgate.

- Bourdieu, P. – Wacquant, L. J. (1992): *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago press.
- Burke, C. (2016): Bourdieu's theory of practice: maintaining the role of capital. In: Thatcher, J. – Ingram, N. – Burke, C. – Abrahams, J. (eds.) *Bourdieu: The Next Generation: The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology*, 168-184.
- Carter, P. L. (2003): "Black" cultural capital, status positioning, and schooling conflicts for low-income African American youth. *Social problems*. 50 (1): 136-155.
- Chan, T. W. (2018): Social mobility and the well-being of individuals. *The British Journal of Sociology*. 69 (1): 183-206.
- Christodoulou, M. – Spyridakis, M. (2016): Upwardly mobile working-class adolescents: a biographical approach on habitus dislocation. *Cambridge Journal of Education*. 47 (3): 315-335.
- Cole, E. – R. Omari, S. R. (2003): Race, Class and the Dilemmas of Upward Mobility for African Americans. *Journal of Social Issues*. 59. 4. 785-802.
- Costa, C. – Burke, C. – Murphy, M. (2019): Capturing habitus: theory, method and reflexivity. *International Journal of Research & Method in Education*. 42 (1): 19-32.
- Dumais, S. A. – Kessinger, R. J. – Ghosh, B. (2012): Concerted cultivation and teachers' evaluations of students: Exploring the intersection of race and parents' educational attainment. *Sociological Perspectives*. 55 (1): 17-42.
<https://doi.org/10.1525/sop.2012.55.1.17>
- Durst, J. – Bereményi, Á. (2021): "I Felt I Arrived Home": The Minority Trajectory of Mobility for First-in-Family Hungarian Roma Graduates. *Social and Economic Vulnerability of Roma People*, 229.
- Durst, J. – Fejős, A. – Nyírő, Zs. (2014): 'I Always Felt the Odd One Out': Work-Life Balance among Graduate Romani Women in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*. 59 (1): 165-190. DOI: <https://doi.org/10.1556/aethn.59.2014.1.8>
- Durst, J. – Fejős, A. – Nyírő, Zs. (2016): 'Másoknak ez munka, nekem szívügyem'. Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka- család konstrukcióinak alakulásában (English: 'This is a Job for Others, But It is Soul Work for Me'. The Role of Ethnicity in the Development of Work-Family Balance Construction for Graduate Roma Women). *socio.hu*. 2: 198-225. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.198>
- Fáber Á. (2017): From false premises to false conclusions. On Pierre Bourdieu's alleged sociological determinism. *The American Sociologist*. 48 (3): 436-452.
- Fáber Á. (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó (Társadalomelméleti Műhely sorozat).
- Friedman, S. (2013). The price of the ticket: Rethinking the experience of social mobility. *Sociology*. 48 (2): 352-368.
- Friedman, S. (2016): Habitus Clive and the Emotional Impact of Social Mobility. *The Sociological Review*. 64 (1): 129-147. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280>
- Friedman, S. – Savage, M. (2018): Time, accumulation and trajectory. Bourdieu and social mobility. In: Lawler, S. – Payne, G. (eds): *Social Mobility for the 21st Century: Everyone a Winner*, London and New York: Routledge.
- Fuchs, C. (2003): Some implications of Pierre Bourdieu's works for a theory of social selforganization. *European Journal of Social Theory*. 6 (4): 387-408.
- Gardner, M. – Morrin, K. – Payne, G. (2018): Mobile immobilities: the formation of habitus in 'disadvantaged' families. In: Lawler, S. – Payne, G. (eds): *Social Mobility for the 21st Century: Everyone a Winner*, London and New York: Routledge.
- Giddens, A., (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Goldthorpe, J. H. (1980): *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press – Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. – Llewellyn, C. – Payne, C. (1987): *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press.
- Hadas, M. (2001): Pierre Bourdieu-ről. *Lettre*. 40.
- Hadas, M. (2019): A transzformáció elvei. Bevezetés egy késő bourdieusiánus habituselméletbe. *Erdélyi Társadalom*. 17 (02): 193-211.
- Hadjar, A. – Samuel, R. (2015): Does upward social mobility increase life satisfaction? A longitudinal analysis using British and Swiss panel data. *Research in social stratification and mobility*. 39. 48-58.
- Hardy, C. (2014): Social Space. In: Grenfell, M. J. (ed.): *Pierre Bourdieu: key concepts*. Routledge. 229-250.
- Hey, V. (1997): Northern accent and southern comfort: Subjectivity and social class. In: Mahony, P. – Zmroczek, C. (eds) *Class Matters: 'Working-class' Women's Perspectives on Social Class*. London: Taylor and Francis, 140–51.
- Higginbotham, Elizabeth – Weber, Lynn (1988): *Rethinking Mobility: Towards a Race and Gender Inclusive Theory*.
- Higginbotham, Elizabeth – Weber, Lynn (1992): Moving up with Kin and Community: Upward Social Mobility for Black and White Women. *Gender and Society*. 6. 3. 416-440.
- Hilgers, M. (2009): Habitus, freedom, and reflexivity. *Theory & psychology*. 19 (6): 728-755.
- Hillier, J. – Rooksby, E. (2016): Introduction to first edition. In: Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.) *Habitus: A Sense of Place*. 27–34. Burlington, VT: Ashgate.
- Hochschild, Jennifer L. (2003): Middle-class blacks and the ambiguities of success. In: Sniderman, P. M. – Tetlock, P. E. – Carmines, E. G. (eds.): *Prejudice, Politics, and the American Dilemma*. Stanford, California, Stanford University Press
- Horvat, E. M. (2003): The interactive effects of race and class in educational research: Theoretical insights from the work of Pierre Bourdieu. *Penn GSE Perspectives on Urban Education*. 2 (1): 1-25.
- Horvat, E. M. – Antonio, A. L. (1999): “Hey, those shoes are out of uniform”: African American girls in an elite high school and the importance of habitus. *Anthropology & Education Quarterly*. 30 (3): 317-342.
- Hurst, A. L. (2010): *The burden of academic success: Loyalists, renegades, and double agents*. Lexington Books.
- Ingram N. (2011): Within school and beyond the gate: The complexities of being educationally successful and working-class. *Sociology*. 45 (2): 287–302.
- Jenkins, R. (1982): Pierre Bourdieu and the reproduction of determinism. *Sociology*. 16 (2): 270-281.
- Jenkins, R. (2006): *Pierre Bourdieu: key sociologists*. Abingdon: Routledge.
- Kalmijn, M. – Kraaykamp, G. (1996): Race, cultural capital, and schooling: An analysis of trends in the United States. *Sociology of Education*. 69 (1): 22. <https://doi.org/10.2307/2112721>
- King, A. (2000): Thinking with Bourdieu against Bourdieu: A ‘practical’ critique of the habitus. *Sociological theory*. 18 (3): 417-433.
- Kóczé, A. (2010): ‘Aki érti a világ hangját, annak muszáj szólnia’. Roma nők a politikai érvényesülés útján (English: She Who Understands the Voice of the World Must Speak It.' Roma Women on the Path of Political Success). In: Feischmidt, M. (ed.) *Etnicitás. különbségteremtő társadalom* (English: Ethnicity, Difference-Creating Society). Budapest: Gondolat. 208-224.

- Kóczé, A. (2020): Racialization, Racial Oppression of Roma. In: Ness, I. – Cope, Z. (eds): *The Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism*. Palgrave Macmillan.
- Lahire, B. (2003). From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual. *Poetics*. 31 (5-6): 329-355.
- Lahire, B. (2011): *The Plural Actor*. Cambridge: Polity Press.
- Lawler, S. (1999): 'Getting out and getting away': Women's narratives of class mobility. *Feminist review*. 63 (1). 3-24.
- Lawler, S. – Payne, G. (2018): Introduction. Everyone a winner? In: Lawler, S. – Payne, G. (eds): *Social Mobility for the 21st century. Everyone a winner?* London and New York: Routledge.
- Lee, E. M. – Kao, G. (2009): Less bang for the buck? Cultural capital and immigrant status effects on kindergarten academic outcomes. *Poetics*. 37 (3): 201–226.
- Lee, E. M. – Kramer, R. (2013): Out with the old, in with the new? Habitus and social mobility at selective colleges. *Sociology of Education*. 86 (1): 18-35.
- Lehmann, W. (2014): Habitus transformation and hidden injuries: Successful working-class university students. *Sociology of education*. 87 (1): 1-15.
- Loury, G. C. – Modood, T. – Teles, S. M. (2005): *Ethnicity, social mobility, and public policy: Comparing the USA and UK*. Cambridge University Press.
- Mahony, P. – Zmroczek, C. (1997): *Class Matters: Working-class Women's Perspectives on Social Class*. London: Taylor and Francis.
- Mallman, M. (2018): Disruption in the working-class family: The early origins of social mobility and habitus clive. In: Lawler, S. – Payne, G. (eds): *Social Mobility for the 21st Century: Everyone a Winner*, London and New York: Routledge.
- Maton, K. (2008): Habitus. In: Grenfell, M. (eds.) 2008. *Pierre Bourdieu: Key Concepts*. Stocksfield: Acumen.
- Mayer, K. U., – Müller, W. (1971): Progress in social mobility research?. *Quality and quantity*, 5(1), 141-178.
- Morrin, K. (2016): Unresolved reflections: Bourdieu, haunting and struggling with ghosts. In: Thatcher, J. – Ingram, N. – Burke, C. – Abrahams, J. (eds.) *Bourdieu: The Next Generation: The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology*, 168-184.
- Musgrove, F. (1963): *The Migratory Elite*. London: Heinemann.
- Nash, R. (1999): Bourdieu, 'habitus', and educational research: Is it all worth the candle?. *British journal of sociology of education*. 20 (2): 175-187.
- Naudet, J. (2018): *Stepping into the elite: Trajectories of social achievement in India, France, and the United States*. Oxford University Press.
- Neckerman, K. – Carter, P. – Lee, J. (1999): Segmented assimilation and minority cultures of mobility. *Ethnic and Racial Studies*. 22 (6): 945–965.
- Németh, K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*. 30 (2): 50-71.
- Nieuwenhuis, J. – Tammaru, T. – van Ham, M. – Hedman, L. – D. Manley (2017): "Does segregation reduce socio-spatial mobility? Evidence from four European countries with different inequality and segregation contexts". *IZA Discussion Paper*. No. 11123.
- Noble, G. – Watkins, M. (2003): So, how did Bourdieu learn to play tennis? Habitus, consciousness and habituation. *Cultural studies*. 17 (3-4): 520-539.
- Nowicka, M. (2015): Habitus: Its transformation and transfer through cultural encounters in migration. In: Costa, C. – Murphy, M. (eds.): *Bourdieu, habitus and social research. The art of application*. London: Palgrave Macmillan.

- Nyíró, Zs. – Durst, J. (2018): Soul work and giving back: Ethnic support groups and the hidden costs of social mobility. Lessons from Hungarian Roma graduates. *INTERSECTIONS: EAST EUROPEAN JOURNAL OF SOCIETY AND POLITICS*. 4 (1): 88-108.
- Payne, G. (2018): Social mobility: which ways now? In: Lawler, S. – Payne, G. (eds): *Social Mobility for the 21st Century: Everyone a Winner*, London and New York: Routledge.
- Perry, S. L. (2012): Racial habitus, moral conflict, and white moral hegemony within interracial evangelical organizations. *Qualitative Sociology*. 35 (1): 89-108.
- Pöllmann, A. (2016): Habitus, reflexivity, and the realization of intercultural capital: The (unfulfilled) potential of intercultural education. *Cogent Social Sciences*. 2 (1): 1149915.
- Reay, D. (1997): The double bind of the working-class feminist academic: The failure of success or the success of failure? In: Mahony, P. – Zmroczek, C. (eds): *Class Matters: 'Working-class' Women's Perspectives on Social Class*. London: Taylor and Francis, 18–29
- Reay, D. (1997b): Feminist theory, habitus, and social class: Disrupting notions of classlessness. In: *Women's Studies International Forum*. 20 (2): 225-233. Pergamon
- Reay, D. – David, M.E. – Davies, J. – Ball, S. (2001): 'Choices of Degree or Degrees of Choice? Class, "Race" and the Higher Education Choice Process'. *Sociology*. 35 (4): 855–874.
- Reay, D. (2002): Shaun's Story: Troubling discourses of white working-class masculinities. *Gender and Education*. 14 (3): 221-234.
DOI:10.1080/0954025022000010695
- Reay, D. (2004): 'It's all becoming a habitus': beyond the habitual use of habitus in educational research. *British journal of sociology of education*. 25 (4): 431-444.
- Reay, D. (2005): Beyond consciousness? The psychic landscape of social class. *Sociology*. 39 (5): 911-928.
- Reay, D. (2015): Habitus and the psychosocial: Bourdieu with feelings. *Cambridge journal of education*. 45 (1): 9-23.
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009a): 'Strangers in paradise'? Working-class students in elite universities. *Sociology*. 43 (6): 1103-1121.
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009b): 'Fitting in" or 'Standing Out': Working-class Students in UK Higher Education. *British Educational Research Journal*. 32 (1):1–19.
- Reed-Danahay, D. (2019): *Bourdieu and Social Space: Mobilities, Trajectories, Emplacements* (Vol. 6). Berghahn Books.
- Richards, B. N. (2020): When class is colorblind: A race-conscious model for cultural capital research in education. *Sociology Compass*. 14 (7): e12789
- Ricoeur, P. (1992): *Oneself as Another*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rollock, N. – Gillborn, D. – Vincent, C. – Ball, S. J. (2011): The public identities of the black middle-classes: Managing race in public spaces. *Sociology*. 45 (6): 1078-1093.
- Rollock, N. – Gillborn, D. – Vincent, C. – Ball, S. J. (2014): *The colour of class: The educational strategies of the Black middle-classes*. Routledge.
- Rosenthal, G. (2003): The healing effects of storytelling: On the conditions of curative storytelling in the context of research and counseling. *Qualitative inquiry*. 9 (6): 915-933.
- Rutherford, J. (1990): The Third Space. Interview with Homi Bhabha. In: Ders. (Hg): *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart, 207- 221.
- Sallaz, J. J. (2010): Talking race, marketing culture: The racial habitus in and out of apartheid. *Social Problems*. 57 (2): 294-314.

- Schneider, J. – Lang, C. (2014): Social mobility, habitus and identity formation in the Turkish-German second generation. *New Diversities*. 16 (1): 89-105.
- Sennett, R. – Cobb, J. (1977): *The Hidden Injuries of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shah, B., Dwyer, C. – Modood, T. (2010): Explaining educational achievement and career aspirations among young British Pakistanis: Mobilizing ‘ethnic capital’?. *Sociology*. 44 (6): 1109-1127.
- Shahrokni, S. (2015): The minority culture of mobility of France’s upwardly mobile descendants of North African immigrants. *Ethnic and Racial Studies*. 38 (7): 1050–1066.
- Shahrokni, S. (2018): The collective roots and rewards of upward educational mobility. *The British journal of sociology*. 69 (4): 1175-1193.
- Shahrokni, S. (2019): The transnational career aspirations of France’s high-achieving second-generation Maghrebi migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 45 (3): 437-454.
- Silva, E. B. (2016): Unity and fragmentation of the habitus. *The Sociological Review*. 64 (1): 166-183.
- Skeggs B. (1997): Classifying practices: Representations, capitals and recognitions. In: Mahony, P. – Zmroczek, C. (eds): *Class Matters: ‘Working-class’ Women’s Perspectives on Social Class*. London: Taylor and Francis, 123–39.
- Sorokin, P. A. (1959): *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Stacey, B. (1967): Some psychological consequences of inter-generation mobility. *Human Relations* 20 (1): 3–12.
- Stanton-Salazar, R. D. (2004): Social Capital among Working-Class Minority Students. In: Gibson, M. A., Gándara, P. – Peterson Koyama, J. (eds.): *School Connections. U.S. Mexican Youth, Peers, and School Achievement*. New York and London: Teachers College, Columbia University
- Swartz, D. (2012): *Culture and power: The sociology of Pierre Bourdieu*. University of Chicago Press.
- Sweetman, P. (2003): Twenty-first century dis-ease? Habitual reflexivity or the reflexive habitus. *The sociological review*. 51 (4): 528-549.
- Tóth, K. D. (2004a). Kiemelkedett cigányok (Gypsy/Travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. *Szociológiai Szemle*. 2, 58-76.
- Tóth, K. D. (2004b) Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése (English: The Comparative Analysis of Identity Types of Highly-Educated Gypsies in Hungary and England). PhD Dissertation. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Tóth, K. (2008): *Sikeres cigányok identitása Magyarországon és Angliában*. (English: The Identity of Successful Gypsies in Hungary and England). Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- Wacquant, L. (2016): A concise genealogy and anatomy of habitus. *The Sociological Review*. 64 (1): 64-72.
- Yang, Y. (2014): Bourdieu, practice and change: Beyond the criticism of determinism. *Educational Philosophy and Theory*. 46 (14): 1522-1540.
- Yosso, T. J. (2005): Whose culture has capital? A critical race theory discussion of community cultural wealth. *Race ethnicity and education*. 8 (1): 69-91.

V. A témakörrel kapcsolatos saját (ill. társszerzős) publikációk jegyzéke

Publikációk magyarul

Tudományos könyvfejezet

Durst Judit - Fejős Anna - Nyíró Zsanna (2016): „Másoknak ez munka, nekem szívügyem” Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka- család konstrukcióinak alakulásában. In Takács Judit – P. Tóth Tamás (szerk.): Kisebbség, többség, többszörösség; *Kisebbségi-többségi viszonyok a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Konferencia-előadás

Durst Judit – Dés Fanni – Boros Julianna – Nyíró Zsanna (2021): Gyerekvállalás és párkapcsolatok: A társadalmi mobilitás ára az elsőgenerációs roma diplomásoknál. NSKI- II. Interdiszciplináris konferencia. November 26-27.

Publikációk angolul

Referált szakmai folyóirat

Nyíró Zsanna – Durst Judit (2021): Racialisation rules: The effect of educational upward mobility on habitus. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 21-50.

Durst Judit – Nyíró Zsanna (2021): Introduction. Cultural migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 4-20.

Nyíró Zsanna – Durst Judit (2018): Soul Work and Giving Back: Ethnic Support Groups and the Hidden Costs of Social Mobility. Lessons from Hungarian Roma Graduates. *Intersections EEJSP*. Vol. 4 No. 1, pp. 88–108.

Durst Judit – Fejős Anna – Nyíró Zsanna (2014): "I always felt the odd one out": Work-life balance among graduate Romani women in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*. Vol. 59 No. 1, pp. 165–190.

Konferencia-előadás

Zsanna Nyíró – Judit Durst (2021): Racialisation Rules: The Effect of Educational Upward Mobility on Habitus. Critical Approaches to Romani Studies Online Conference. 31 May – 4 June 2021, Central European University.